

نقش فضای مجازی بر اخلاق و آداب معاشرت در خانواده (از منظر اسلام)

ساره ملائی پور^۱، زهرا دولتی^۲، فضا اسلامی^۳، زینب سماوی^۴

چکیده:

خانواده مأمونی است که بین اعضای آن بیشترین تعاملات کلامی و غیر کلامی صورت میگیرد، لازمه این امر آنست که اعضای خانواده بخشی از اوقات خود را با هم و در کنار یکدیگر بگذرانند. وجود تکنولوژی های ارتباطی در عصر فناوری، زمینه ارتباط نقاط دور عالم به یکدیگر را فراهم نموده است. جوامع مجازی از نمونه های ابزار ارتباط جهانی هستند. وقتی از دیدگاه دینی و ارزش های اخلاقی بنگریم، این ابزار از جهت مادی و معنوی، کارکردهای مختلف مثبت و منفی دارد. لذا تبیین ارزشهای الهی و اخلاقی از یک طرف و بیان آثار فضای مجازی بر اخلاقیات و رفتار افراد از طرف دیگر به یک دغدغه مهم تبدیل شده است. در این پژوهش براساس فرضیه های مورد بررسی و آموزه های دینی، به رابطه استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی با تغییرات خلقی افراد پرداخته شده با روش توصیفی تحلیلی، تاثیرات استفاده بیش از حد از فضای مجازی در معاشرت اعضای خانواده با یکدیگر مورد بررسی قرار گرفته است. فضای مجازی موجب تسهیل در برقراری تعاملات و مناسبات ارتباطی میان اعضای خانواده شده، اما در عین حال می تواند عاملی تهدید کننده در روابط انسانی نیز باشد. لذا جهت پیشگیری از آسیب های احتمالی، سواد رسانه از الزامات زندگی بشر امروز است.

کلیدواژه: آداب معاشرت، سواد رسانه، فضای مجازی، مناسبات خانوادگی

مقدمه و تبیین موضوع:

^۱. استاد سطح ۲ مدرسه علمیه عصمتیه سمنان و نجمیه سرخه، طلبه سطح ۴.

^۲. معاون پژوهش مدرسه علمیه نجمیه سرخه.

^۳. طلبه سطح ۲.

^۴. طلبه سطح ۲.

از دیدگاه دین مبین اسلام، تشکیل خانواده و حفاظت از این نهاد مقدس دارای اهمیت بسیار بالایی است. فرا رسیدن عصر فناوری‌های نوین ارتباطی و گسترش فراگیر آن مفاهیم جدیدی چون واقعیت مجازی و فضای سایبری را به همراه آورد، تغییر و تحولات زیادی در زندگی بشر ایجاد شد و ما را با جهان جدیدی مواجه ساخت. این شبکه‌ها فضایی جذاب را برای ارتباط شبکه‌ای در فضای مجازی میان کاربران اینترنت و عمدتاً از نسل جوان، فراهم آورده و در مدت زمانی کوتاه به سرعت رشد کرده‌اند. جامعه ایران نیز از این موضوع مستثنی نیست و در نتیجه این مواجهه، از تبعات مثبت و منفی حضور و فعالیت اعضای آن در دنیای مجازی، اثر پذیرفته است.

افراد جامعه از امکاناتی که تحت عنوان شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های جدید فراهم شده، برای برقراری تعاملات و مناسبات ارتباطی، به شکل روز افزون استفاده می‌کنند. حفظ بنیان خانواده، ضامن سلامت و بقای اجتماع است؛ بنابراین شناخت شبکه‌های اجتماعی مجازی و تأثیر این شبکه‌ها بر تعاملات زندگی در سطح روابط و مناسبات خانوادگی، به یک دغدغه مهم تبدیل شده است که نیازمند دقت نظر و موشکافی‌های عمیق می‌باشد.

اگرچه امروزه رشد روز افزون رسانه‌ها به ویژه شبکه‌های اجتماعی مجازی، موجب تسهیل در برقراری تعاملات و مناسبات ارتباطی میان افراد انسانی شده، اما در عین حال می‌تواند عاملی تهدید کننده نیز باشد. وابستگی روزافزون مخاطبان به شبکه‌های اجتماعی و صرف کردن زمان‌های طولانی، نوعی از اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی مجازی به وجود آورده است. این اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی عوارض روحی متفاوتی برای کاربران دارند، افسردگی، خجالتی شدن، گوشه‌گیری و تمایل به دوری از اجتماع و کاهش اعتماد به نفس از جمله این عوارض است. در این میان، بیشترین حوزه‌ای که از شبکه‌های اجتماعی تأثیر پذیرفته، حوزه خانواده است. از جمله تأثیراتی که این شبکه‌های اجتماعی می‌توانند بر روابط افراد در درون نهاد خانواده بگذارند این است که این شبکه‌ها، با القای فرهنگ غرب، بر روابط صحیح انسانی بین افراد خانواده اثرات منفی گذاشته و ارزش‌های اخلاقی و دینی را کم رنگ نموده‌اند. در این مقاله ضمن بیان اصول معاشرت از دیدگاه اسلام، در قالب پنج محور آثار منفی فضای مجازی بر معاشرت اعضای خانواده را مورد بررسی قرار داده‌ایم: مفاهیم مرتبط با فضای مجازی، ارائه الگوی مناسب برای معاشرت، آثار فضای مجازی بر روابط بین اعضای خانواده، آثار فضای مجازی بر روابط بین خویشاوندان و نزدیکان، بیان راهکار مقابله با آثار سوء استفاده از فضای مجازی. پژوهش حاضر، به دنبال پاسخ دهی به این سوال نگاشته شده است که فضای مجازی چه

آثاری بر اخلاقیات و معاشرت اعضای خانواده با یکدیگر دارد و از منظر دین اسلام، چه اصولی در معاشرت باید رعایت شوند؟

با بررسی کتابها و مقالات مرتبط با این موضوع، مشخص شد تا کنون آثار علمی ارزشمندی در این مورد به رشته تحریر درآمده است. از آن جمله می‌توان به کتاب «اعتیاد اینترنتی از منظر اخلاقی و آسیب‌های اخلاقی آن» اثر علیرضا آل بویه و نیز کتاب «فضای مجازی و سواد رسانه‌ای» نوشته جابر پوریانی اشاره نمود. مقاله «تأثیرات اخلاقی استفاده از فضای مجازی بر پیوند زناشویی و روابط فرزندان در خانواده» اثر فرشته حاج محمدی و سمیرا حاج محمدی از دیگر کارهای علمی نگاشته شده در این زمینه است. از نتایج مهم این نگاشته آن است که هرچه استفاده از فضای مجازی بیشتر باشد، آسیب‌های متوجه خانواده نیز افزایش می‌یابد و تعاملات خانواده کمتر می‌شود. آقای رضا اسفندیاری در مقاله «بررسی فقهی آثار مصرف فضای مجازی بر فرد و خانواده» این موضوع را از جهت فقهی مورد بررسی قرار داده و نتیجه می‌گیرد؛ حاکم جامعه اسلامی طبق هیچ یک از قواعد فقهی نمی‌تواند جلوی استفاده از فضای مجازی را بگیرد؛ مگر در جایی که تضعیف یا اخلال در امنیت نظام، عارض شود. در مقاله «نقش آموزه‌های دینی در پیشگیری از آثار مخرب فضای مجازی بر خانواده» نوشته نجمه ملاحی، نویسنده معتقد است فضای مجازی آثار مخربی بر نهاد خانواده دارد و آموزش و پرورش برای مواجهه با این فرایند فرهنگی و حفظ آموزه‌های دینی خانواده‌ها نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند. با دقت نظر در نگاشته‌های مورد مطالعه، آثار فضای مجازی بر معاشرت اعضای خانواده به طور خاص مورد تحقیق قرار نگرفته و این پژوهش به دنبال دستیابی به این هدف انجام شده است.

۱. مفاهیم

۱.۱. اخلاق دینی

رویکرد اسلام و بالتبع علمای اسلامی به اخلاق این است که اخلاق، ماهیت دینی دارد و بخشی از دین شمرده می‌شود. در تعریف پیش گفته از دین نیز به همین خصوصیت اشاره و دستورالعمل‌های اخلاقی، بخشی از دین معرفی شده است. از این حیث، اخلاق دینی اخلاقی است که در آن رفتار ارزشی به کمک دین مشخص و حدود آن معین می‌شود؛ (مصباح، ۱۴۰۱، ص ۳۴) بدین معنا که ارزش‌های رفتاری و حدود ارزشمندی افعال با وحی و منابع دینی شناخته می‌شود، از این رو اخلاق مبتنی بر آیات و روایات و متون مقدس دینی «اخلاق دینی» شمرده می‌شود. (امید، ۱۳۸۱، ص ۱۷۱).

۱,۲. مفهوم اخلاق فضای مجازی

اخلاق فضای مجازی به بررسی مجموعه موضوعات و مباحث اخلاقی مربوط به حوزه سایبرنتیک می‌پردازد و هدف از آن پاسخگویی به سؤالاتی است که به بنیان‌های ارزشی افعال و مسئولیت افراد و مسئولیت افراد در حوزه سایبرنتیک مربوط می‌شوند. (نقدی‌پور ۱۴۰۱، ص ۲۲) کارکرد و مفهوم اخلاق فضای مجازی، ارزش‌ها، باورها، اصول مبانی، شایسته‌ها و ناپسندیده‌ها در حوزه‌های سایبرنتیک است.

۱,۳. مفهوم فضای مجازی در اصطلاح

مفهوم فضای مجازی در اصطلاح، در واقع حاصل تکنولوژی غرب است. این واژه، در خلال دهه‌ی ۱۹۹۰ از طریق اینترنت کاربرد عمومی یافت. نخستین بار ویلیام گیbson نویسنده‌ی داستان‌های علمی تخیلی در سال ۱۹۸۴ این واژه را بکار برد. از نظر او فضای مجازی فضایی تخیلی است که از اتصال رایانه‌ها پدید آمده است، که تمامی انسان‌ها و منابع اطلاعاتی را به هم متصل کرده است.

تعریفی که اکسفورد از فضای مجازی ارائه می‌دهد چنین است: فضای مجازی، فضایی تئوری است که ارتباطات کامپیوتری در آن رخ می‌دهد. فضای مجازی گسترده جهانی است که شبکه‌های گوناگون رایانه‌ای در اندازه‌های متعدد و حتی رایانه‌های شخصی را، با استفاده از سخت افزارها و نرم افزارهای گوناگون و با قراردادهای ارتباطی به یکدیگر وصل می‌کند. فضای مجازی فقط مجموعه‌ای از سخت افزار نیست، بلکه مجموعه‌ای از تعاریف نمادین است که شبکه‌ای از باورها را در چارچوب داد و ستد بیت رد و بدل می‌کند. فضای مجازی به فضای تعاملی اینترنت اطلاق می‌شود که در آن افراد در درون آن با هویت‌هایی پنهان به مثابه پیام‌هایی بر صفحات رایانه حضور می‌یابند. نکته‌ای که در اینجا لازم به ذکر است این است که فضای مجازی بر خلاف ظاهر نام‌گذاری آن حقیقتاً مجازی نیست، بلکه با توجه به آثار آن یک دنیای حقیقی است. گسترش فناوری‌های اینترنتی و در دسترس بودن آن، فضای مجازی را شبیه ساز دنیای واقعی کرده است. (سایت سواد رسانه)

۱,۴. معنای لغوی و اصطلاحی معاشرت

معاشرت، واژه‌ای عربی برگرفته از عشره به معنای آمیختن و مصاحبت است. (مجمع البحرین، ج ۳، ص ۴۰۳؛ التحقيق، مصطفوی، ج ۸، ص ۱۳۷؛ نثر طوبی، شعرانی، ج ۲، ص ۱۵۲)

معاشرت در اصطلاح به معنای ارتباط، دوستی، رفت و آمد داشتن با کسی (فرهنگ بزرگ سخن، ج ۷، ص ۷۱۲۶)، گفت و شنید کردن با هم (فرهنگ فارسی، ج ۳، ص ۴۲۱۲)، با هم زیستن، همدمی، رفاقت، با

کسی زندگی کردن، خوردن و آشامیدن با هم و نشست و برخاست است. (لغت نامه دهخدا، ج ۱۳، ص ۱۸۶۳۲) بنابراین، معاشرت به طور کوتاه مدت و یا بلندمدت و در حد اعلا و یا اقل آن صورت می پذیرد و اختصاص به دور زمانی بلندمدت ندارد. براین اساس، هرگونه روابط کوتاه مدت یا بلندمدت میان افراد یک جامعه می بایست در چارچوب قوانین و آدابی شکل گیرد تا این روابط و معاشرت، سالم اسلامی باشد.

۲. آثار فضای مجازی بر روابط و حقوق اعضای خانواده

یکی از مسائلی که در سبک زندگی اسلامی اهمیت بسیاری دارد، نحوه معاشرت با دیگران است. احترام به بزرگتر، رعایت ادب در گفتار و استفاده نکردن از الفاظ ناپسند، اجتناب از برخوردهای توهین آمیز و حفظ حریم ارتباط با نامحرم، از جمله آدابی است که در دین اسلام به آن ها سفارش شده است.

در فضای مجازی، از ارتباطات رودررو و مستقیم خبری نیست؛ اما نباید فراموش کنیم که بسیاری از هنجارها و آداب معاشرت فضای حقیقی، در فضای مجازی نیز پابرجاست.

۲،۱. وظایف همسران در برابر یکدیگر و تاثیرات فضای مجازی

در فرهنگ اسلامی، ازدواج به عنوان تأمین نیمی بلکه دوسوم از دین و ایمان فرد معرفی شده است و این موضوع نمایانگر نقش محوری زندگی سالم مشترک و خانوادگی در برقراری شیوه زندگی صحیح مبتنی بر معیارهای آرمانی و متعالی می باشد. از منظر اسلام، هر یک از اعضای خانواده نسبت به یکدیگر حقوق و تکالیفی دارند. استفاده از فضای مجازی در بسیاری از موارد حقوق متقابل را تحت الشعاع قرار می دهد. لذا به بررسی برخی از این مصادیق از حقوق اعضای خانواده می پردازیم.

۲،۲. کمک زوجین به یکدیگر

اسلام به حسن معاشرت و حسن خلق، اهمیت بسیاری داده است. بالاترین مدحی که در قرآن از پیامبر(ص) شده است. در رابطه با حسن خلق او است. «و انک لعلی خلق عظیم (القلم : ۴) : و همانا تو بر اخلاق نیکو و بزرگ آراسته ای.» کمک زن و شوهر به یکدیگر در انجام امور خانه و نگهداری فرزندان نیز از مصادیق حسن معاشرت است. همکاری پیامبر اکرم(ص) و حضرت علی(ع) در انجام امور خانه داری در تاریخ اسلام ثبت شده است. مشارکت زنان در کاهش هزینه های خانوار و پرهیز از اسراف و یا سامان دادن امور خانه برای اینکه شوهر بتواند به آسودگی به اشتغال خارج از خانه بپردازد یا مشارکت آنان در تأمین معیشت خانواده از محل درآمدهای شخصیشان نیز از مصادیق حسن معاشرت و عامل تحکیم خانواده است. براساس

کافئین برای تسهیل زمان طولانی‌تری در اینترنت بودن مصرف می‌شود. این اختلال، خستگی بیش از اندازه‌ای در بدن ایجاد می‌کند، که کارکرد درسی و شغلی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و ممکن است نظام ایمنی بدن را ضعف کند و فرد، آسیب‌پذیری بیشتری به بیماری‌ها پیدا کند. افزون بر این، به علت عدم ورزش و حرکات مناسب، مشکلات عصب‌های مچ و درد پشت، چشم درد و مانند آن به وجود می‌آید. (طارمی، ج ۲۳۴، ص ۴)

۶. اهمیت یادگیری سواد رسانه‌ای

امروزه سواد فقط به معنای خواندن و نوشتن و توانایی درک مطلب نیست. در تعریف سواد، داشتن یادگیری دانش الکترونیک و فناوری مربوط به آن باید گنجانده شود. سواد رسانه‌ای یک نوع درک متکی بر مهارت است که بر اساس آن می‌توان انواع رسانه‌ها و انواع تولیدات آنها را شناخت و از یکدیگر تفکیک و شناسایی کرد. در واقع سواد رسانه‌ای آمیزه‌ای از تکنیک‌های بهره‌وری مؤثر از رسانه‌ها و کسب بینش و درک برای تشخیص رسانه‌ها از یکدیگر است. نداشتن مهارت‌های مربوط به زبان رسانه‌ها به عدم درک صحیح محتوای آنها می‌انجامد. یکی از اهداف سواد رسانه‌ای این است که به افراد کمک کند تا از فضای رسانه‌ای استفاده‌ی مبتنی بر آگاهی و با فایده بکنند (شکرخواه، ۱۳۸۸).

سواد رسانه‌ای یک نوع درک متکی به مهارت است که بر اساس آن می‌توان انواع رسانه‌ها و تولیدات آنها را شناخت و از یکدیگر تفکیک و شناسایی کرد. هدف اغلب پیام‌های رسانه‌ای این است که مخاطب خود را قانع کنند. (مثلاً فیلم‌های هالیوودی با هزینه زیادی خرج می‌کنند که صحنه‌ای اکشن درست کنند که تا بیننده باور کند چیزهایی که می‌بیند واقعی است.) انسان تصاویر را به گونه‌ای متفاوت از کلمات پردازش می‌کند. یکی از اصول ثابت شده عملکرد مغز آدمی این است که تصاویر را به گونه‌ای متفاوت از زبان و کلمات پردازش می‌کند. تصاویر معمولاً در بخش «خزنده» مغز پردازش و فهم می‌شوند. (محمدی، ص ۲۸ و ۳۰) رهبر معظم انقلاب در این باره می‌فرماید: «رایانه‌ها و ارتباطات اینترنتی و فضای مجازی و سایبری هم که الان در اختیار شماست؛ اگر بتوانید این‌ها را یاد بگیرید، می‌توانید. یک کلمه حرف درست خودتان را به هزاران مستمعی که شما آن‌ها را نمی‌شناسید، برسانید؛ این فرصت فوق‌العاده‌ای است؛ مبدا این فرصت ضایع شود. اگر ضایع شد، خدای متعال از من و شما روز قیامت سوال خواهد کرد.» (۱۹/۰۷/۱۳۹۱) بیانات در دیدار علما و روحانیون خراسان شمالی)

۷. راهکارها و پیشنهادات :

ارگانهای ذیربط مثل بهداشت خانواده با کمک گرفتن از حوزه های علمیه و انجمن سواد رسانه، قسمتی از کلاسهای مشاوره ای قبل از ازدواج را به زوجین اختصاص دهند تا آموزش استفاده صحیح از فضای مجازی و حقوق زوجین را فرا بگیرند.

لازم است در محیط های آموزشی و دینی مثل مساجد و مدارس همچنین در فضای مجازی و رسانه های عمومی از قبیل رادیو و تلویزیون، آموزه های دینی و ارزشهای اخلاقی فضای مجازی به روش های جدید و به روز بازگو شود. مانند تولید فیلم و محتویات جذاب. همچنین آثار مخرب استفاده نادرست از فضای مجازی را نیز به همین روش گوشزد نمایند.

گذراندن اوقات بیشتری با فرزندان در فضای بیرون از خانه به طوری که فرزندان از نظر عاطفی، احساس خلا نکنند و جهت جبران این کمبود به فضای مجازی پناه نبرند.

قوانین سختگیرانه تر جهت برخورد با مجرمان اینترنتی و اجرایی نمودن این قوانین وضع شود و نیز آگاهی و هوشیاری بیشتر پلیس سایبری در مورد انواع جدید جرایم رایانه ای و اقدام در جهت ناکارآمد کردن دسیسه های دشمنان در این زمینه می تواند نتایج پیشگیرانه به دنبال داشته باشد.

آموزش و پرورش می تواند بخشی را در کتابهای درسی طراحی و تدوین کند تا دانش آموزان با فناوری های جدید اینترنت و خطرات بالقوه آنها آگاه شوند و با برگزاری کلاس های آموزشی مورد نیاز برای والدین، از آسیب های فضای مجازی بکاهد.

نتیجه

خانواده مأمونی است که بین اعضای آن بیشترین تعاملات کلامی و غیر کلامی صورت می گیرد. لازمی این امر آن است که اعضای خانواده بخشی از اوقات خود را با هم و در کنار یکدیگر بگذرانند. اما رسانه های جمعی، روزنامه، تلویزیون، ماهواره و... با ورود خود به جامعه و نفوذ در خانواده ها روابط اجتماعی بین نظام های اجتماعی را دچار تحول و دگرگونی کرده اند و آثار سازنده و گاه مخرب داشته اند. البته باید توجه داشت فضای مجازی کارکردهای مثبتی هم دارد. به این معنا که رسانه ها موجب گسترش آموزش و علوم و انتقال فرهنگ و تسریع در ارتباطات و... می شوند. اما یکی از کارکردهای منفی آن، این است که موجب کمتر شدن روابط اجتماعی و خانوادگی افراد از نظر عاطفی و کاهش ارتباط تعاملی بین افراد جامعه، رواج فرهنگ، فرهنگ خشونت و به تبع آن بحران ها و تعارضات بین جوانان و افراد خانواده می شود.

همانگونه که در دین برای معاشرت ، آداب و دستوراتی آمده است، قانون مدنی نیز قوانینی را برای روابط بین افراد وضع نموده است. این قوانین و مقررات، شامل ارتباطات در فضای مجازی هم می شود. لذا آموختن سواد رسانه برای تمامی افراد الزامی است تا با استفاده صحیح و مفید از فضای مجازی، از آسیب های آن در امان بمانند.

منابع:

قرآن

- آیت اللهی، زهره، زینت، **زندگی دینی در فضای مجازی**، تهران: عترت نو، ۱۳۹۷.
- ابن بابویه، محمد بن علی بن حسین (شیخ صدوق)، **علل الشرایع**، ج ۲، نجف: المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۶ق
- ابی بکر بن احمد بن علی الخطیب البغدادی، **تاریخ بغداد**، تحقیق مصطفی عبدالقادر، ج ۵، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق
- ابو القاسم علی بن حسن بن هبه الله شافعی دمشقی ، **تاریخ مدینه دمشق**، علی شیری ، دارالفکر ، بی جا، ۱۴۱۵ ه ق، ج ۴، ص ۵
- امید، مسعود، **درآمدی بر فلسفه اخلاق از دیدگاه متفکران مسلمان معاصر ایران**، موسسه تحقیقاتی علوم اسلامی انسانی دانشگاهها تبریز، ۱۳۸۱.
- انوری حسن، **فرهنگ بزرگ سخن**، ج ۷، انتشارات سخن ۱۳۸۱.
- بداعی، فاطمه؛ رفاهی، علی اصغر؛ متقی فر، مهدی؛ احمدیه، مریم؛ **حقوق و احکام خانواده**، چاپ اول، ۱۳۹۸.
- حاج محمدی، فرشته، حاج محمدی، سمیرا (۱۳۹۶) «تاثیرات اخلاقی استفاده از دنیای مجازی بر پیوند زناشویی و روابط فرزندان در خانواده»، مجله اخلاق، سال هفتم، شماره ۲۸، تهران، صص ۱۱ الی ۳۷.
- حسین گدازگر و علی مراد موسی پور، **بررسی تاثیرات اینترنت بر نسبی نگری هنجاری و جهان نگری دانشجویان دانشگاه تبریز**، علوم اجتماعی، ش ۳،

جوادى آملی، ۱۳۹۱

دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج ۱۳، تهران: دانشگاه تهران،

دیوید گرینفیلد، اعتیاد مجازی، سیاحت غرب، ش ۱۸

ذکائی، محمدسعید، جوانان و فراغت مجازی، مطالعات جوانان، ش ۶،

شعرانی، ابوالحسن، نثر طوبی، ج ۲، تهران: اسلامیه ۱۳۸۰ ه ش

فخر الدین، الطریحی النجفی، السید احمد الحسینی، مجمع البحرين، ج ۳، انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۵ ه ش

التحقیق، مصطفوی، الحسینی المیلانی، السید علی، مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۸، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

معین، محمد، فرهنگ فارسی، ج ۳، نشر امیر کبیر، ۱۳۹۱.

سایت سواد رسانه <https://savaderesane.ir>

شیخ کلینی، الکافی، ج ۲، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ق

طارمی، محمدحسین، کتاب پگاه حوزه (طبقه بندی و اسباب شناسی جرایم رایانه ای)، ش ۲۳۳، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۷

طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیرالقرآن، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۶، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۷۴.

_____، تعالیم اسلام، به کوشش سیدهادی خسروشاهی، چ سوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۹.

_____، شیعه در اسلام، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۴۵ ه ش

_____، قرآن در اسلام از دیدگاه تشیع، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۸.

عاملی، شیخ حرّ، وسائل الشیعه، ج ۲۱ و ۸، تحقیق مؤسسه آل البیت، قم: انتشارات مهر، ۱۴۱۴ق.

_____، من لایحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، ج ۲، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق

- عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، قم: دارالحديث، ۱۳۸۳.
- فرحبخش، کیومرث، شبکه های اجتماعی و خانواده، انتشارات مرسل، ۱۳۹۶ ه ش
- متقی هندی، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، مؤسسه الرساله، لبنان: بیروت، ۱۴۰۹ ق - ۱۹۸۹ م، ج ۱۶،
- مجموعه نویسندگان، اینترنت و آسیب های اجتماعی، ویراسته مسعود کوثری، نشر سلمان، ۱۳۹۰.
- محمدی، علی، تهدیدهای فضای مجازی و راهکارهای مقابله، انتشارات گیتی، ۱۳۹۷
- مسلم بن حجاج نیشابوری، صحیح مسلم، ج ۵، بیروت: دارالفکر، بی تا
- مصباح، محمدتقی، رابطه دین و اخلاق، دفتر مقام معظم رهبری (قبسات)، ش ۱۳، ۱۴۰۱.
- منصور، جهانگیر، کتاب قانون مدنی ۱۴۰۲، انتشارات دیدار، ۱۴۰۲.
- نقدی پور، سبحان، بررسی و تحلیل اصول عام اخلاقی فضای مجازی از منظر اخلاق اسلامی، مطالعات اخلاق کاربردی، ش ۱، ۱۴۰۱.
- هیوبرت دریفوس، نگاه فلسفی به اینترنت، علی ملائکه، نشر گام نو، ۱۳۸۳.